

ADEMA ZALDUBYREN (1828-1907) PROSA IDAZLANAK

Sarrera

Zaldubi euskaldun zaharra zen: politikan lege zaharrekoa, antierrepublikanoa; euskaldun izatearen ohorea oihukatu zuen eta *Zazpiak bat* kantatu. J. Etxeparek dioenez, inork baino kartsukiago maitatu zuen Euskal Herria eta fede gehiago ukan haren etorkizunean,¹.

Zaldubi koblakaria izan zen batez ere, baina ez huts-hutsik. Euskal neurkeraren legeez artikulua saila argitara zuen: *Art métrique basque* (*Eskualdunan* atalka, 1899; X. Altzibarrek berrargitaratua, *Lapurdum*, III, 1998, 77-101).

Lehenik, erran dezagun prosaz **frantsesez eta euskaraz idatzi zuela. Euskarazko idazlan batzuk hein bat aipatuak dira:** adib. Lurdeko beilariendako liburuak edo erreboteko jokoari buruzkoa, **baina ez mintzaldiak eta artikulua.** **Horiek** *Eskualdunan* argitara zituen baina kazeta hori aski ezezaguna izanez, lo egon dira; horietako 9 aurki *Lapurdum* aldizkarian agertaraziko ditugu (bat baizik ez zuen argitaratu Daranatzek RIEV II, 1908an). **Ordea, politika gauzak idazteko ez zuen astirik hartu, nahiz haren asmoa zen, 1888an Etxeberriri aitortu zionez** (Zaldubi:1888).

Hona Zaldubik hitz lañoaz argitara zituenak, frantsesez nahiz euskaraz, gaien arabera sailkatuta eta kronologiari segituz: 1) **Erligio edo debozio liburuak** (1875, 1877). 2) **Mintzaldi eta artikulua ideologikoak, tradizioaz, euskaraz eta euskalduntasunaz ari direnak.** 3) **Eliza besta, pilota eta bereziki erreboteko jokoaz idatzi zituen kronikak.** 4) **Bestelakoak.**

Hitzaldi gaiak, ideiak, testuingurua azalduko ditut, estiloa baino gehiago.

1. Lurdeko beilariendako debozio liburuskak (1875, 1877)

Bi debozio liburu, formato txikiak argitara zituen, Lurdeko Ama Birjinaren agertze eta mirakuluak kontatzen dituztenak, beilariendako kantika eta otoitzekin osatuak (Baiona, 1875 eta 1877).

---

¹ Hala ere, Zaldubik bazuen fedea Euskal Herrian, J. Etxeparek zioenez:

1875an / Jubilau urthe Sainduan / Bazco biharamun eta hirugarrenean / Lourdesen eta Betharramen / Escual herritic pelegrin cirenen / orhoitzapena. (Baiona, Andre Lampaignere Alhanguntsa, 1875; Vinson 470). Liburutto ttikia da: 1-42 or.; “Escualdunen Lourdeco canticac”, 43-70; Othoitz, 70-72.

Escualdun / Pelegrinaren / bidaltzailea. Gr. Adéma aphezac egina (Baiona, Andre Lampaignère alharg., 1877). Liburuttoa (1875koa baino apur bat handixeagoa): Aitzin hitzac iracurtzaileari, V-VIII; Escualdun pelegrinaren bidaltzailea, 1-131; Canticac, 132-177; Othoitz bat, 177-178; Appendice à l’usage de ceux qui ne sont pas initiés à la prononciation du dialecte basque employé dans ce livre, I-IX. Beraz azken honek hitzaurrea eta ortografiatzko eranskina ere baditu, hau erdaldunek euskara zuzen ahoska zezaten.

Liburuen inguruko xehetasunak. 1874ko liburuska apezpikuaren manuz egin zuen Zaldubik (ez da ahanztekoa Intxauspe zela bikario jenerala). Arrakastatsua gertatu zen eta ondoren erabaki zuen egileak zerbait osoagorik egitea; hots, beilarien esku-liburu edo gida bat.² Hortakotz osatu zuen 1875koa, azalduz: pelegrinaiak zer eta zertako diren, nor eta nola behar den erabili; Andre dena Maria Pilarrekoa, Jaundone Jakobe Konpostelakoa; toki sainduak (Jerusalen, Bethleem, Loreto, Erroma, Betharram), Andre dena Maria Salhetakoa, Lurdekoa, 1875ko Lurde eta Betharramera eginiko beilak; othoitzak (meza

---

“Zer nahi bazakien Eskual Herriaz, Euskal Herriko ohitzez, sinesteez, jaidurez. Euskal Herriko xokoetan aditzen diren hizkuntza bereziez. Ez dut uste nehork maitatu duen Euskal Herria bihotz kartsuago batekin eta ukan fede gehiago gure etorkizunean” (“Zalduby Aldudan”, *Buruxkak* 1910, in Etxepare 1992:121).

² “Liburu escuara bat escas ginuen debocione eta ibilgide hoieri zagocotena. / Escualdunec ere cerbeit gure gureric beharrez, lehenbician hasi ginen Lurden cantatzeco cantica batzuetaric. Gero Jubilau urtheco gure pelegrinai handi haren orhoitzapenetan, Jaun Aphezpicuaren nahicariac liburu ttikitto bat zarotan eginarazi. Icusiric liburu tiki horrec **izan zuen errekesta**, eta hain laster denak enplegatu ondoan galde asco heldu zela oraino bazterretaric, hartu nuen xedea bertze hainbertceren eta gehiagoren ere berehala imprimarazteco.

Bainan hainbertcenarekin eman nion gogoari, hartaraz gero hobe nuela aldi huntan, aintzinecoan baino zerbeit gehiagoric eta compliagoric egin, amoreagatic eta escualdunec ere izan zezaten pelegrinai horietaco beren escu-liburua eta bidaltzailea.” (ibid. “Aitzin hitzac iracurtzaileari” (1877:VI-VII).

santukoak, Ama Birjinaren bezperetako salmoak eta beste; Sacramendu sailduaren benediziotan.

1877ko liburuskako kantika batzuek arrakasta handia izan dute; egun ere elizetan kantatuak dira eta ezagunenetarikoak: adib., “Gurutze sailduari”, “Amodio Birjina Mariari”, “Uholde baten pare”. Arrakastaren erakusgarri da ere ondoko lekukotasuna, Zaldubi hilda 8 hilabete gero *Eskualdunan* agertua, Aldudarren Lurdeko beila kontatzerakoan.

“Bazen bertzela ikusgarriagorik, hala nola Eskualdunak zenbat kantuz nausi giren, otoienez ez balin bagira ere, bertze garaitikoer. Ah! zer bulhar garbi aios ozenak! Egunaz ala gauaz ez dire ichildu, direla Aldudarrak, direla heien auzo herrietakoak; jana eta loa ahantzirik bethi kantuz: eskuaraz, bihotzez, orok betan, beren *Zalduby* maitearen kobekin Lurdeko harpea inharrosaten zutela. / Goretsi dute aurkitzen ziren lekua, beren sor-herria, beren sinhestea. / Bai, egun ederra zen Lurden iragan igandekoa, berrogoi ta hamar garren urthekari.” (“Alduda”, *Eskualduna*, 1116, 1908-8-28).

Artetik errateko, 1877ko liburuko kantiken estrofa batzuk (Adema 1877:147, 3 estrofa; 155, estrofa bat, VIII.a) ez dira ageri geroagoko edizioetan (Adema:1908;1991), egileak ez sarturik ediziorako prestatu eskuizkribuetan. Horietako batek Erromako auzia du hizpide, gai minbera zinez³.

Zaldubiren arabera, mirakuiluetan sinestea ez du fedea edo Elizak manatzen, zentzu komunak manatzen du (1877:3); mirakuluetan sinesteagatik jende anitzek sinestedunen fediaz irri egiten omen du (1877:4). **Penitentzia eta debozioa** dira ideia nagusiak Zaldubiren liburu horietan, “Gallia poenitens et devota” goiburu edo dibisak adierazten zuenez. Zaldubik emozio handiz kontatzen du (1875, 1877) nola Aldude, Baigorri, Donibane Garazitik 70-80

kilometro oinez eginda gero, hartzen zuten trena Baionan Lourdera joateko; eta halatsu Zuberoatik joaten ziren anitzek:

“Lourdesen guinen hamar bat mila pelegrin, Baionaco diosesaren bazter guzietaric harat bilduac...denac guizoac..erdiac eta gehiago Escualdunac. (...). Icustecoac ciren bidean zohatcila, nor nahiren bichtan Fedeac hein bat gora copeta altcharazten ciotela, beren kurutce gorriac papoan, arrosorioac escuan, eta hainitzac, hamar, hogoi lekuen eguiteco oinez.

Puyoco edo Baionaco garara behin heltceco, Aldudetic baita laurhogoi bat kilometra, alderdi hartaco perlegrin gutiz guehienac, oinez ciren...eta Baigorri aldeco guciac heier juntatcen ciren. (...)

Anhauztarrena da ederrena. Beren Yaun Errotor hain cara mendrecoa aintcineco, numbeit han herrico guizon guciac pelegrin bide ciren, eta denac oinez, Puyoraino, 60 bat kilometretan.

Bai haracoan,bai hunacoan, bide gucian otoitcean edo cantuz ibiliric, asteazken arraxeco hamar orenetan, Ama Birjinaren letaniac errepicatuz, heltcen ari ciren Anhauceco plazara. Jaun Errotoraren etche aintcinean oroc elgarrekin arraxeco othoitza eguin eta erretiratu ciren bakotcha bere etchetara.” (1875:24-28)

1875ko liburuan Zaldubik Bastresen predikua kontatzen du, penitentziaren beharraz; honek gizarte arazoei (laborantzaren krisia, emigrazioa) erlijioaren irtenbidea eskaintzen zien ⁴. Augustin Bastres beneditar predikalari ospetsua

---

³ “Cer hersturetan dagon gur’Aita Saindua! / Colpe berez Frantzia, nola minhartua! / Maria, entzun zazu hekien oihua.../ Hec altchatzen badire salbu da mundua...” Eta estribiloa: “Zuri gare Maria / Denac oihuz ari: / Emozu bitora / Aita Sainduari.” (1877:155)

⁴ “Cer erran cion Ama Birjinac Bernadetari? Peitencia! Penitencia! Fedea ez da aski Cerurat heltzeco penitentzia da Ceruraco bidea, (...)” (1875:37).

“O Escual herrico laboraria, zu becein bide chuchenez, bide segurez, nor dohake Cerura?” (1875:38).

“O Escualdunac! ... maita, maita zazue Escualherria...Zaudezte hor berean Escualherrian...Nihun ez zaitezket urusago, eta nihundic ez zohazkee Cerurat segurkiago!” (ibid.)

zen ⁵. Beraz penitentzia, gurikeria edo aisien_kontra: ideia hori, Bastresen predikuan ez ezik, Zaldubiren kantiketan ageri da, bai eta aldi hartako debozio eta erlijio liburuetan. Gurikeriaren kontra mintzo da “Betirisants” kantuan: “Betirisanstarren Jainkoa / Da mundu huntako gozoa, / (6. estr., Adema 1991:159-160); edo “Mende jende mendre”n (4. estr., Adema 1991:149-50). A. Pheza delakoak (Diharasarri?) Donibane Lohitzuneko patroinari egin kantika berrian penitentzia, aztura edo “jite tzarrak zapatzea”, “guduan, nekean bizitzea” predikatzen zuen, bai eta erlijioaren aldeko gudu (“Kantika Jon Doni Joani Batixtaren ohoretan”, *Eskualduna*, 534, 1897-IX-10) ⁶. Horretan bada ideologia borroka bat euskal literaturan: xuriek ez dute biziaren gozoa kantatzen; hori egozten diete gorriek.

Maria, arartekoa Jainkoaren eta gizakien artean: “Guizonen erreboltez / hasarre Yaincoa, / Bere azotearen higitcera doha. / Nor da iduc dironic / Yaunaren besoa? / Zu zare zu Maria / indar hartacoa” (“Escualdunen Lurdeco canticac”, 1875: 60).

Testuingurua. Eliza katolioak Ama Birjinaren debozioa indartu zuen aldi hartan. Betharram, Sarrantze, Salheta (1846) eta bereziki Lurdeko Ama Birjinaren (1858) agertzeen karietara beilek lehia handia sortarazi zuten Euskal Herrian ere, leku aski hurbilak hirurak, urtero milaka joaten baitzen jendea, 1862tik aitzina: 1876an 100.000 kristau Frantzia guzitik; 1875ko Jubileo urtean hamar bat mila Bainako eliz-barrutitik, gehienak euskaldunak ⁷.

Beraz beila edo sentoraletako grina horren lekuko dira Zaldubiren kantikak eta aipatu liburuak: Adib., kantiken artean, “Ama Birjina Lurdekoari”, “Lurdeko

---

⁵ “Bera cen bera aditcecoa, bai eta ere icustecoa! Haren bihotz barnetic suac iduri zuen phindarca atheratzen cela camporat. Azkenecotz gutiz guehienac nigarrez guinauden haur batzu bezala.” (1875:39).

⁶ 4. “Penitentzia du predikatzen, / Zeruan ez dela nihor sartzen, / Bere jite tzarrak zapaturik / Guduan, nekean, biziz baizik”.

harpe sailduaren aintzinean kantatzekoa”, “Andre dena Maria Betharramekoa”, “Andre dena Sarrantzekoa” (Adéma 1991:63-68). Aipatu liburuak baino lehenago, kantikak orri solteetan publikatu bide zituen. Kantiken ondotik, liburuak ateratzeari ekin zion, kantikak ere sartuz.

Ama Birjinaren agertze eta beila, pelegri nahiz sentoral edo erromesaldien lekukotasunak ez dira eskas euskal literaturan ere: Etxahunen “Sarrantzeko sentoralak” (Haritschelhar1970:388-394). 1876an *Dona Phaleuco agertzeac* argitara zen (Pau:A. Menetière, 1876). Otxaldek Lurdera joateko gonbita 1883ko bertso batzuetan (“Kantu berriak burdin-bidearen gainean, agorrilean, 1883an”, 1883, Markina, in Urkizu 1997:329). Fr. Innocentius eta Inchauspek (*Maria Birjinaren hilabetia*, 1894:208-211). Baina Zaldubiren 1875koa dateke lehena.

Ama Birjinaren agertze eta beila horiek kontrako errepublikanoen erreakzioa sortarazi: Zolak bere nobela batzuetan eta Petit Gironde-n (hari erantzunez H-Uk “Zola zikhina” artikulua, 1895?); euskaldun errepublikanoek Eskual-Herria kazetan.

Eliza katolikoak dogma jakinak ezarri zituen garai hartan (Ama Birjinaren birjinitatea eta inkarnazioa) eta hain zuzen horietako batzuk ageri dira Zaldubiren kantika batzuetan: “Inkarnazionea” (Adema 1991:35-36), “Maria bekhatuic gabe kontcebitua” (Adema 1877:143-166; 1991: 57-59).

2. Mintzaldi eta artikuluko ideologikoak

Lau aipatuko ditugu, ideologiak Zaldubiren idazlanetan duen pisuaren erakusle: *Les Traditions du Pays Basque* (1887); “Bibliographie” (1890); “Eskualdun bestak” (1894); “Eskualzaleen bilzarrean, 1903ko buruilaren 10ean, Adema Zalduby kalonjeak, eta bilzarren buruzagiak egin duen hitzaldia” (1903)

---

⁷ : “Lourdesen guinen hamar bat mila pelegri, Baionaco diosesaren bazter guciataric harat bilduac (...) denac guizonac (...) erdiac eta guehiago Escualdunac” (Zaldubi:1875:24)

2.1. Frantsesezko mintzaldi eta artikuluko ideologikoen artean lehena *Les Traditions du Pays Basque* mintzaldia da (1887) ⁸. Atharratzeko Saint-François instituzio edo kolegioko ikasleei zuzendua 1887an, sarien karietara, Euskal Herriko tradizioei buruz. Ikasleak euskaldunak ziren, irakasleak ere bai batzuk, beste batzuk biarnesak. Hitzaldia behin eta berriz moztu zuten esku-zartek. Daranaten arabera 1887an Pauen argitaratua izan zen, Vignancour inprimatzailea baitan (RIEV II, 1908:123). 24 urte berantago, *Eskualdunan*: 1284/1285, 1911-11-11/24. Ohargarri da Zaldubiren mintzaldiaren urte berean sortu zela *Eskualduna* kazeta, tradizioaren bandera altxatu zuena.

Zaldubiren arabera, euskaldunen tradizio zahar eta on guztiak aintzat hartu eta gurtu behar dira; arbasoen hatz beretik ibili behar da ⁹. Aita Bordaxar, kolegioaren eta instituzioaren eraikitzailea, gizaki eredugarria. Tradizioak dira: a) Historia eta oroitarriak, horiek baitira gizakien iraupen-moduak. b) Ohitura zaharrak, usadioak, libertateak eta oroz gain erlijioa eta hizkuntza, arrotzen inbasioek galdu ezin izan dutena. c) Hizkuntza klasikoak: Orain arte eskola katolikoak eta elizgizonak izan dira hizkuntza eta kultura klasikoa iraunarazi dutenak, baita frantsesa ikasteko bide gisa baliatu dutenak, eta gero ere hala izango omen da.

d) Euskara. Europako jende ikasiak, euskararen miresmenez eta haren berri jakiteko minez. Paris, Londres, Kolonia, Vienan etab. letretako eta zientzietako jendea, liburuak eta aldizkariak euskarari buruz harriduraz eta jakinminez. Batzuek, autonomia proposatuko omen dute. Bidegile izan dira: Humboldt, O'Shea, Jaurgain, P. Labrousse, Haristoi... Aldizkariak sortu dira: Berlineko *Euskara* eta Euskal Herriko *Irurac-Bat*, *Revista Eskuara*, *Eskualduna*. Ordea, Euskal Herriko kargudun batzuek ez dute axolarik.

e) Jauntziak, lerdin izatea, urratsa (ibiltzean), euskaldun besta zaharrak —erlijioak manatuak—, pilota jokoa (gizonkien jokoa, gorputz- eta buru-trebetasun guztiak oro galde egiten dituenak, ez frantses gimnastika bezalakoa, emaztekientzat egina dirudiena). Ohore Biarnoko Ossaukoei, arbasoen jantziak atxiki dituztelako, euskaldunek boneta baizik ez baitute begiratu. Beharrik, euskal besta zaharrak ere gordetzen ditugu, erlijioari esker; halaber pilota jokoa, gimnasiak baino trebetasun askoz gehiago garatzen dituenak.

Euskara erabili behar da, bakoitzak bere euskalkiko legeen arabera, lehiatuki, nor baino nor. **H. Schuchardte**k etsenplu eman du, gutuna idatzi baitio

---

⁸ Discours prononcé par M. le Chanoine Adéma (Distribution solennelle des Prix de l'Institution Saint-François, de Mauléon, le 18 août 1887.

⁹ "le culte du vieux: oui, le culte en noblissant de toutes les vieilles et saines traditions de votre race et de votre pays". "Notre vie doit reproduire leur vie et aussi leur honneur".

(Zaldubiri) euskara oso onean. **Igualitarismoak** oro uniformatu eta berdindu nahi du, hala-hala gure tradizioak. Kantabro hezigaitz haien ondorengoak garela erakutsi behar dugu euskaldunok. **Euskara** ez da altxor bat huts-hutsik, **erlijio katolikoaren laguna** ere bada, maiz haren begiralea izan da; egun, inoiz baino gehiago, nazionalitatearen (euskaldun izatearen) **bizia eta bermea**. **Modernismoak** euskaldutasunaren galtzea dakar, hizkuntzaren galtzeak euskaldunen endekatzea. Euskaldunak burua altxa eta euskaldun bezala ezagutarazi behar du bere burua. Erabil dezagun euskara maitetasunez, euskaldunen artean: elkar agurtu euskaraz, idatz euskaraz, eta, euskaldunen arteko lokarri gisa, zergatik ez eraman jantzita ikur bat elkar ezagutzeko?. (Geroztik, zenbaitek pentsatu dute erkidetasun-marka bat erabiltzea: orratz edo iskilinba batetik zintzilikaturiko ezkur orfebriazkoa edo zeta berdezkoa.

Euskara **ez da poxolu ikasketetan**; ez ditu trabatzen bertze hizkuntzak, laguntzen baizik. Irakasle bearnesei zuzenduz diotse: **euskarari buruz errana, hala-hala biarnesari buruz** dioela; biarnesaren ohorea sustatzeko, tradizio zahar onak begiratzuz, euskaldunen tradizioen egite berekoak baitira.

2.2. “Bibliographie” (G. Adéma, ch(anoine). h(onoré)., curé doyen de Tardets, *Eskualduna* 157, 1890-05-16). Joanategiren *Sainduen bizitcea* (1. lib., 1890) liburu argitaraberriaren karietara idatzia. Artikulu ideologikoa da, erreseina kritikoa baino gehiago; *Eskualduna*-ren editoreak dio, Ademaren gogoetak poesiaz eta sorterrizaletasunez beteak direla eta gogo onez argitaratzen dituela. Ohargarri da Adema berak ere saindu batzuen biziak idatzi zituela (Adema 2007)

Idea nagusiak laburbil ditzagun: Sainduen biziak etsenplu onak dira gurikeria edo ongi izate materiala eta progresoa jainko bihurtu den aldi honetan. Sainduen bizi horiek herriko jendeak konprenitzeko moduko euskararen kontatzen ditu Joanategik, hitz garbiei eta adierazmolde jatorrei uko egin gabe. Erlijioaren eta euskararen kontra ari diren faktoreen aitzia, “gure herri gaixo noblea” defendatu behar da dotrina, lege, moda arrotzen kontra, gure nazionalitatea kendu nahi digutenean kontra. Elizgizonei, euskaldun ikasiei, familia noblei, ohorezko gizakiei, hots, egiako euskaldun guztiei dagokie katolikotasuna eta euskara sustatzea.

Foruen eta gure nazionalitatea oso begiratzekotan federatu ginen bertze orduz, batzuk Espainiarekin eta bertzeak Frantziarekin, eta, azpiko izanez bortxa jasan badugu ere, gure nagusiekiko leialagoak izan gara haiek beren konpromisoak betetzerakoan baino. Haatik, eskualduna euskaldun da, lehen-lehenik. Ordea, ez dira egiatzko euskaldun fedeari, euskarari uko egin eta kaskoinen ohiturak eta arak hartu dituztenak. Horregatik diote “Le Basque est un peuple qui s’en va!”. Progreso modernoaren bideetatik gure endekatzea baizik ez da progresatzen ari,

gure odola eta ohiturak beste odol apalagoetan urtzen ari dira, gure ohiturak galduz doz, gure foruak galdu ziren bezala. Jainko gabeko eskola horretatik — bere errient-erriensa arrotz ezarriekin, bere txotxongilo-ariketekin eta gimnasiarekin, pilota joko ederrei urrundik ere hurbiltzekoak ez direnekin—, bere pedagogia-fabrika molde ofizial horretatik belaunaldi bat sortuko da fedegabea, euskaldun zaharren ezaugarririk gabea, frantses txar batean mintzatuko dena. Hala ere, gu desagertzen ari garen une honetan, gure arrazak eta hizkuntzak harridura eta miresmena sortarazten du jakintsuengan. Gilen Humboldtez geroztik, Paris, Alemania, Londres, Austriako jakintsuek euskara jakintza handiko hizkuntzat hartzen dute eta gure herriaren eta hizkuntzaren gainean gauza handiak eta ederrak erakusten dituzte, gure azpiratzaileen inbidia garri. Nork daki? Hemen, hainbat euskaldunek beren nazionalitatea desagertzen ikustera etsituak badira ere, beharbada aurki euskaldun herria Ameriketara arraberrikatuko da inoiz baino handiago bilakatuz.

Nolanahi ere, defenda gaitezen geure buruaren suntsipenetik, gure burujabetzaren kontrako oro ezeza dezagun. Ohore gure gurasoen fede, ohitura, euskarari; ohore gure ondasun literarioa aberasteko lanean ari diren guziei.

2.3. “Eskualdun bestak” (Zaldubi, *Eskualduna* 380, 1894-9-7).

Artikulua da, Donibane Garazi eta Lohitzuneko besten karietara idatzia. Euskaldun bestek, “euskalduna ia ezdeusetaratua den denbora huntan” zer xede duten azaltzen du egileak.

Hau da, alde batetik, euskalduna pitzaraztea, bere odol, aztura zahar, bereiztasunaren ohore, hizkuntza, libertate guziei, hitz batez bere euskalduntasunari uko ez egiteko. Izan ere, azken 100 urtean Humboldt, Xaho, L.L. Bonaparte eta A. Abadiari esker euskaldunek badakite nor diren eta zer ziren bertze ordur: duela 350 urte, Frantziari eta Espainiari “eratzikiak izan ginenean, gure lur, lege eta usaia guziak gure, gure patu gzien zimendua zen gure fueroetan”, gero kendu dizkigutenak.

“Fueroak galduz geroz zer gelditzen zaiku gure eskualduntasunik?...Gure mintzaia eskuara, gure lehengo azturak, pilota jokoa, irrintzinak, muxiko eta aurrekuak (5), pastoralak eta bertze asko jei eta josteta gisa, gure herrietan beizik ikusten ez direnak. / Jende arrotzek, eta arrotz hetan guziz jakintsunenek diote nihun ez dela ederragorik.

Arere ederrago zaizkotenak dire, gure fede zahar eta azkarra, orai artio bethi xutik atxiki duguna..., gure elizetako kantuak...gure etxetako jainkotiar ohitzak eta kostumak..., eta gure odol garbia. / Horiek,...bedere oraino gure gelditzen zaizkigun horiek, atxik eta begira detzagun tinki, amodiorekin, suharki eta fierki, deus galtzerat gehiago utzi gabe.”. A. Abadiak hasitako bidetik jarraituz,

Goihenetxe Donibane Lohitzuneko auzapezak, euskaldun ohitura zahar guziak hedatzeko asmoz, besta horiei hedadura eta edertasun gehiago eman die. Bestetik, euskaldun bestak “Frantziako eta Espainiako eskualdun guziak, jendakia bat berbera garela” erakusteko dira.

Testuingurua: 1892ko Donibane Lohitzuneko Euskal Besten eta 1892ko Azpeitiko Lore Jokoen ondotik idatzia da. Hain zuzen, bere “Gauden gu eskualdun” (Eskualdun Besta eta Biltzarretako kanta) kantuarekin hasierarekin bukatzen du artikulua, “Gernikako Arbola”en ondoan aipatua. Pizkunde giroaren eragina ageri da.

2.4. Eskualzaleen bilzarrean, 1903ko buruilaren 10ean, Adema Zalduby kalonjeak, eta bilzarraren buruzagiak egin duen hitzaldia (*Eskualduna* 847, 1903-09-18).

Hitzaldia bilkura hartako euskalari eta euskazaleen aitzinean egina izan zen; euskaraz, euskaldunak elkarri atxikitze xedez (genero epidiktikoa); hortakotz ere, hizlariak “gu” darabil. Hitzaldiaren testuingurua: 1902an prefetak, Combesen politika aplikatuz, prefetak apezpei katixima ez euskaraz baina frantsesez egiteko manatu zien (ondorioz, protesta gisa, petizione bat eta sinadura-biltze kanpaina antolatu zen). Gaia: euskararen iraupena edo geroa eta Eskualzaleen Biltzarraren egitekoak.

Laburbil dezagun edukia. Sarreran, euskara zer den eta zer izan den: “Eskuara da gure hizkuntza (...), ama bat bezala maite duguna”. Jakintsuen arabera, euskara da hizkuntza zaharrena, iraupen harrigarrikoa: “Badu hiru mila urthe segurik, eskuara munduaren alderdi zaharrenetako mintzaia bide zela (...) Behinik behin Asian (...) Iberia zahar orai Georgia daritzonaren lurtean”, hango hainbat mendi, ur, herriren izen euskarazkoak lekuko (horien zerrenda luzea); bai Iberiako (Espainiako) bai “Frantziaren alde huntako” toki-izen zaharrak euskaldunek emanak dira, “Frantzia oraino sortzekoa zelarik”, eta agian euskara mintzo zen lurralde haietan; “Uropeko oraiko mintzaien hazia oraino eraitekoa zen”. Bestalde, lehen bezal-bezala, aldatu gabe iraun du euskarak.

Baina iraunen ote du? Denbora laburrik barean izanen da euskaldunik eta Euskal Herririk? “Guri dago horri ihardestea bilzar barne huntarik”. Euskara galduz, eskualdunak ttikituz doaz (Araban eta Nafarroan gibelka). Gipuzkoarrak eta bereziki bizkaitarrak, ordea, bermatzen dira beren eskuararen oso, eta menturaz bereizegi, atxikitzera. Diru-laguntzak behar lirateke (horretan Bizkaiak etsenplu ematen du) euskara begiratzeko; Azkue apezka bezalako eskualzale kartsu bat behar litzateke gure zazpi uskal Herrietarik bakoitzean. Iparraldeko euskara ere badoa: “dela burdin bide; dela jende arrotzekilako nahasteka; dela errient kaskoin eskuararik ez dakitenen eta eskuara hastio

dutenen eskola; dela asko gazte frantses agertu nahiagoen ergelkeria; (...)"'. Lapurdi, Baxenabarre eta Zuberoan oraino euskarak gaina dauka, guziz jende xehearen artean. Mementoko gertakari lazgarriena: "arrotz kargudun batek debekatu die apezai, euskara baizik ez dakitenei eskuaraz mintzatzea". "Lirudi, Frantzia bera hastiarazi nahi leraukutela...". Prefetari eginiko petizionea eztegia da ("hobe baitziteken ez balioite hainbertze ohore eta agur egin zen bezalakoari"; baina "gu eskualzale gaduzkatelakoetarik ainitz ere, ez ote gare hobendun gure ahulkeriaz eta gure iraupen eskasaz?", "denak behar gintezke sorkan bilduak hemen aurkhitu, eskuarari egina zaion guduan, haren alde gure buruen agerian irakusteko". Behiala jakintsu batzuen bilkuran galde egina ere ahantzia da, hain zuzen autodeterminazio eskaera, "aiphu izan baitzen gizon jakintsun batzuen bilkhuran, eskualduneri beren berbertasunaren emaitiaz, berex beren gisa eta libro bizi zitezen, Andorreko Errepublikan bezala".

Beraz ordu da bihur gaizkion laido horri, eta egin detzagun egin ahalak gure eskuara amari bizi berri baten emateko". Hona nola jokatu beharko liratekeen euskalzaleak edo Euskalzaleen Biltzarra euskalduneri, haurrei eta liburuei buruz:

"Hemendik aintzina, ez gaitezen mintza eskuaraz beizik, eskuara dakitenekin. Badakit ohitza hori ez zaiotela berehala errex izanen askori, eta nahitez eta uste gabe, erdararat lerraturen direla. Halere, huts hortarat ez erortzeko xede zina hartuz, *usu* usaia edo *usu-aria* laster hartua liteke eskualdunen artean beti eskuaraz mintzatzeko. Batek berzea huts egitean ohartaraziz, hala nola edo kheinu batez, edo hobeki, eskuaraz erdarari pulliki ihardetsiz, usaia hori hobeki oraino finka liteke gure artean."

"Hemendik aintzina, haurreri ttikitik eskuara, bereziki eskuara, irakutz (sic) dezotegun: ez sehirik har eskualdunik beizik, eta heieri ez utz eskuaraz beizik haurreri mintzatzea. / Zazpi edo zortzi urthetako haurreri, burasoek frantsesez ere edo españolez elhe egitea ez liteke gaizki. / Frantsesa edo espñola ez dugu batere arbuatzen; on eta eder ere zaiku bi erdara horietarik batean bedere trebe izatea. Mintzaia bat baino hobe dire bia; hargatik guretzat bego beti eskuara lehen eta nausi. Eskolak hor dire erdararen behar den bezala ikasteko. (...) Halere damurik errient kaskoin batzu igortzen baitauzkigute Eskualherrirat, ezen frantximant bilakatzeak ez dio on hanbatik egiten eskualdunari."

"Eskualdun hurrek, frantses katixima ikasi behar badute, ikas bezate; hargatik ez dadiela bihi bat izan eskuarazkoa ikasi gabekorik, ez eta ere bere goiz-arratsetako otoitzak eskuaraz eginen ez dituenik."; "Eskualdun fededunek ez bezate ereman elizarat, liburu latin eta eskuararik beizik. Bainan, elizatik kanpo ere, liburu eskuarak behar litezke bai ixtoriozkoak, bai jostatzeakoak, diren baino gehiago. Guri, orai hemen garen bezalako eskualzaleeri, lagoke liburu horien usu argitaraztea.". Baita kazeta onak ("utziz hargatik bazterrerat eskualdunen fedeari laido egin lezoketenak") eta Fedearen hedariaren gutunak ("hain dire

irakusgarri eta ukigarriak, nun guziek atseginekin behar baikintuzke irakurri agertzen diren aldi guzietz”). Hortaz, Zaldubi ohartu zen ez zela aski sainduen liburuekin, ordura arte adierazi bezala (“Bibliographie”, 1890). Apez eskualdunei dei egiten die: “berma eta sustenga gure mintzaia sakratua, erlisionearen gure arteko begirale eta lagun maitagarria”.

3. Erreboteko jokoaren aldekoak

Liburuska bat eta hiru artikulu dira: “Eskual-herriko eliza bestak” (1896); “Donibane Lohizuneko pilota-partida errebotekoa” (1896); “Donibaneko erroboteko partida” (1897). Azken biak pilota partiden kronikak bezainbeste edo gehiago, aipatu jokoaren goresmen eta argitasun emateak dira.

3.1. *Notice sur le jeu de Paume au Rebot, jeu national des Basques, le plus beau jeu du monde. Explication avec figures. Indispensable aux étrangers.* Bayonne, Lasserre, 1894. Liburuska dokumentatua (Touyarou-Phagaburu 2007:20).

3.2. “Donibane Lohizuneko pilota-partida errebotekoa” (Zaldubi, *Eskualduna*, “Eskual-Herria” saila, 1896-7-3)

Donibane Lohitzunen jokaturako partida ederraren kronika da, alde batetik. Baina kronika bezainbeste eztabaida da. Zaldubik dio ez dela EHn inon Donibane Lohitzunekok bezain besta ederrik, “hoin euskaldunki herriko besta bat arrimatzen duten buruzagiek edertzen dute tokiaren fama eta itxura guzia”. Eta “deusek ez du hala edertzen herriko besta bat igandez kanpo, nola erreboteko partida batek”. Hain zuzen, besten erdian astelehenean jokatu den partidak izan duela aldarte ederrik, bederatzi aldiz adostu baitute frantsesek (Otharre, Ganixon saratarra...) eta espainolek (Manco, Agustin...), azkenean frantsesek irabaziz.

Baina, Zaldubiren ustez, erreboteko partida horiek are ikusgarriagoak lirateke, plazak beste kondizio batekoak balira: luzetasunean 90 metroz azpikoak, bi burutako paretak 7-8 metroko goratasun berdinekoak eta pareta hoiek pasatzea beti falta. “Oraiko xixtera jokoarekin, erran dugun zolako paretarik gabe, ez daite plazarik aski handirik”.

3.3. “Donibaneko erroboteko partida” (Zaldubi, *Eskualduna* 532, 1897-8-27, 1. or., 1. zerrendan).

Artikulu hau ere aitzinagokoaren tankerakoa da: partida eder hori (“Donibane Lohitzuneko plaza handian, jokatu da, aspaldi ikusi izan den erroboteko partida ederrenetarik bat.”) estakurutzat hartzen du Zaldubik erreboteko jokoaren alde egiteko. Eta partidako gorabeherak ea bitxikeriak (“bi aldetako hoberenak eta

aitzindariak, biak beso motxak”) kontatu baino gehiago apezpikuaren presentzia, haren autoritatea eta anjelusaren ohitura zaharra azpimarratzen ditu.

“Erran behar da, gauza guziak jaun aphezpiku baten beraren gostukoak eta ohoratzekoak ziren. Lehenik, plazan sartzeko musika: Harispe jeneral zenaren xazur eskualdunen martxa. Gero Yaun Hauzaphezaren agur eta ongi ethorria jaun aphezpikuari bere kargudun lagunekin, eta harat bilduak ziren bertze asko jaun handiekin. Hamar pilotariak, plazan sartzearekin, presentatu ziren bi lerrotan, jaun aphezpikuaren aitzinera, agur egin zioten denek batean, eta jaun aphezpikuak benedikatu zituen. Bi tronpetek jo zuten sagarako airea eta jaun aphezpikuak, bera xutiturik, ikusi zuen plazako jende guzia, eta pilotariak ere, jokoa utzirik Anjelusaren erraten xutik eta buru-has... Ukhitua zen bihotzeraino; erran zioten bere aldekoek, hori zela eskualdunen usaia. Kasik uste izateko zen harentzat elizako ofizio batean zela.”

Bertzalde, partida etsenpluztat hartzen du Zaldubik joko horren bikaintasuna —plekaren gainean— azpimarratzeko eta jokoa pitzarazteko: “Eskualduna indarrez, zalutasunez, antzez, eta buruz zer den irakusterat ematen duen jokoa...”. Ordea, plekako jokoa: “Bethi pareta handi bati jo eta jo eta bethi jo;...bethi pareta horri buruz, bethi elgarri gibeletz edo saihetsez...Yokoaren erdia denek bethi paretari eginaraz; ...pareta jokoz nausi...eta gero bethi jo berak edo berdintsuak, guziz kintze iraunkorretan; ...buruzko antze guti; ...oraiko asko zaharrek diotena; plekako jokoa, lehengo denboretako haur jokoa; kaskoin jokoa!...”

Hala ere, erreboteko jokoa bere gisa utzia egon da zenbait urthe honetan, plekako jokoa ainitzek nahiagoz. “Gure hondar errotoariak zaharregitu dire eta heien ondokorik ez zaiku nihundik ageri..”. Partida eder hori Murde Goienetxe Donibaneko auzapezari esker jokatu da, nahiz hamar errotoarietarik biga beizik ezin atzeman frantsesik, bertze zortzi pilotariak espainolak izanik. “Denek diotena hau da: asma ahalikakoak egin behar litezkela Eskual-herri guzian, errotoeko edo laxoko jokoaren berriz pitzarazteko: bertzenaz eskualdunen ohoreak egin du”.

Azken artikulua honek erreakzioa sortu zuen: irakurle batek Zaldubiri kontra egiten dio, erreferako jokoa (errebotekoa) zergatik ez den modan azalduz (1897-10-29 EH: “Pilotarier”).

Zaldubiren liburuskak eta artikulua hauek bat datoz zenbait tradizionalistek erreboteko jokoa berpizteko eta plekaren gainetik ezartzeko ahaleginekin; esaterako aipatu Goienetxe auzapezak Donibane Lohitzuneko 1897ko Euskal Tradizioaren Bestetan eginikoekin.

3.4. “Eskual-herriko eliza bestak”. Artikulu hau 1899an *Eskualdunan* agertu zen lehen aldiz (Zaldubi, E 626, 1899-6-16, 1. or., 1. zer.). Testua berreginda, berriz 1908an, egilea hilda gero (E 1107/1108/1109, 1908-VI-25; VII-3, 2.a 1. or.; VII-10). RIEVen ere bai, egileak 15 egun hil baino lehen aldizkariari emanik (RIEV 2 1908, 83-89).

Artikulu luzea da, 4 partetan banatua. Parterik luzeena (4.a), erreboteko plazaren eta jokoaren erregelen deskripzioa, bai eta nola beha litzatekeen sustatu gazteria joko horretan, zeren eta, gainera, “egintza edo obra on beharrentarik da gazteriaren onheski libertiaraztea”.

Hona zer dioen, laburbilduz: Igande bezperetarik lekhora, lege da pilota partida bat bedere jokha dadin. Jakintsu batzuek espantu handiak dituzte gure erreboteko pilota partidez. Baina Frantzia parteko EHn aztura zahar guziekin batera erreboteko jokoa galduz doa; ordea, Espainia alderdiko eskualdunak azkarkiago atxikiak dire beren arbasoen denboretako oitura guziei.

Eskual-herrian ez daiteke behar bezalako bestarik erreboteko partidarik gabe. Ordea mutil gazte gehienak igande eta besta egunetan ostatueta edo zokoetan daude. Beraz mutikoak gaztedanik joko hori ikastera bultzateko neurri praktikoak hartu behar lirateke: ar-aldi bakoitzeko pilota eta xixterak utzi, ederka ararazi, sariak eman. Ez ordea, pilotari ofizioa har dezan bultza, “bertze bizimodu eta irabazbide ohikoak lehen baitire”. “Lehen ez zen pilotaririk pagatzen...partida handi batean agertzea orori eder zitzaien”, nahiz apustuak bziren.

Plazaren gaineko eztabaidak (“Diote zenbeitak, oraiko xixterekilako jokoa errobotean gaitzegia dela”) aintzat hartuta, “Huna gutiz gehieneri zer zaioten hoberenik”) bai eta jokoaren lege eta gorabehera premiatsuen deskripzioa. Azkenik, joko horren miresle edo bultzagien artean, Suediako erregea eta A. Abadia, azken honek sariak eratu zituen: “Sari horietan handiena erreboteko pilota partida batentzat zuen...”; bere azken egunetan gaitzi zitzaion erreboteko jokoa utzia izatea.

Aipatzekoa da Zaldubi pilotazale gisa famatua izan zela. Apezek eta herriko buruzagiek erreboteko jokoa eta pilotariak ohoratu behar zituztela zioen: “Bezperetarik lekhora, lege da pilota partida bat bedere joka dadin herriko pilotari hoberenen artean: gisa ere da, apezetarik hasirik, herriko buruzagi, etxeko jaun, beren burua zerbeit daukaten zahar eta gazte guziak, dohazin orduan errebotera, eskualdun legezko jokoari eta pilotarieri ohore egiteko.” (“Eskual-herriko eliza bestak” (1896). Hala egiten omen zuen Zaldubik, Daranutzen arabera, (RIEV II:123). Ez da harritzekoa beraz pilota partida bat kontatzen duten bertsoak “Musde Zaldubi koblakariari” eskainiak izatea (J-B Etcheberri, “Cambo”, *Eskualdun Ona* 36, 1904-9-9; 6 bertso); Kanbon ospatu pilota partida bat, mugaz honaindiko eta haraindiko pilotarien artekoa, kotatzen dute 6 bertsoetan. Zaldubi Kaskoina Hazparneko pilotari famatuaren adiskide

izan zen; “Pilotariak” (1890) bertsoetak 7, 8, 9. bertsoak haen goresmenezkoak dira (Adema 1991:175-176).

4. Euskara-japonieraren arteko sinonimia ustezkoaz

“Curiosités de synonymie basque-japonais (Zalduby, *Semaine de Bayonne*, Variétés, 1906-09-19/26/29; 10-6/10/13/20).

Zaldubik 1906ko uztailaren 1ean sinatua eta zazpi ataletan *Semaine de Bayonne* kazetan **argitaratua** da artikulu edo lan luze hau. Ez da berriz argitaratu, ustez; luzeegi izanez, lehen atala agertuko da *Lapurdumen*, ondoko seien atalen plana erakusten duena. Ingeles-japoniera hiztegi batez baliatuz, japonierazko eta euskarazko hitz, eta toponimo ugari hotsez bat zetozeला ohartarazi zuen, ez esanahiz. Ikaslan edo bitxikeria jakingarria da, zientzi asmorik gabekoa.

Testuingurua: japoniera eta euskararen arteko balizko kidetasunak sortarazi jakingura, 1905ko gerlaren ondotik (ik. G. Lacombe-ren “La langue Basque et le Japonais”, *Eskualdun Ona* 24, 1905-6-23). Bestalde, Mugaburu, Tokyoko arzapezpiku euskaldunaren adiskide zen Zaldubi.

5. Bestelakoak.

Laborariendako artikulu bat: ”Laborariak! Ez oraino etsi! Irakurrazue hau!” (Adéma Zaldubi, E 495, 1896-12-11). Kaskoina pilotari ospetsuaren gertaldi baten kontakizuna da, laborariendako bihotz altxagarri (1896). Menturaz, beste artikulu eta idazlan batzuk ere argitaratu zituen aldi hartako kazetetan.

Alduderi buruzko liburuskak.

Daranatzen arabera, euskaldunei buruzko historia ikaslan bat, euskaraz idatzia: “M. Adéma est auteur d’une étude historique sur les Basques dont la mise au net s’arrête au XIIIe siècle, à la bataille de las Navas de Tolosa; elle est écrite en basque” (Darantz ibid. 123).

Egunkaria, Zaldubik 30 urtez idatzia eta Senpereko Dourisboure familiak oraino atxikitzen duena

Egun, Senperen, Euskaltzaindiak eskaini dion omenaldian, H. Duhauk *Saindu batzuen biziaz* liburua aurkeztu du (Euskaltzaindia, 2007, Euskaltzainak bilduma); Zaldubiren predikuekin beste liburuki bat osatu eta argitaratuko duela hitzeman du. Beraz orain badakigu predikalari ere izan zela

6. Ondorio batzuk

1. Euskaldunen artean euskara erabiltzearen aldekoa izan arren, frantsesez idatzi zituen idazlan batzuk: neurkerari eta japoniera-euskara konparazioari buruzko ikerlanak, tradizioei eta erreboteko jokoari buruzko mintzaldi, liburu eta artikuluak. Maila gorako diskurtsorako eta gai teknikoak garatzeko (adib. lehen bi ikerlanak) frantsesa erabili zuen Zaldubik; gainera, entzule edo irakurle zituen jende ikasi horiek guziak ez ziren euskaldunak, eta euskaldunak ere ez zeudekeen gai ideologikoei buruz euskaraz entzuten edo irakurtzen ohituta. Hala ere, mintzaldi eta artikulu ideologiko batzuk, bai eta erreboteko jokoaren erregelen deskripzioa, maila gorakoak edo teknikoak dira, edo jakintza maila handiko euskaldunentzat eginak. Erljio gauzak, ordea, beti euskaraz.

2. Erran dezakegu prosa-idazlanetako gaiak bertsoetan ageri direnen paretsukoak direla. Ama Birjinaren debozioak liburuskak eginarazi zizkion (lehen, apezpikuak manaturik), kantikekin osatuak; horietan penitentzia eta Ama Birjinaren arartekotza ageri dira ideia nagusi.

3. Mintzaldi eta artikulu franko ideologikoak dira, erran nahi baita, egileak bere ideiak azaltzen edo garatzen dituela neurtitzetan baino naharoago, xeheago. Zaldubiren jarrera ohargarria **da**: etxe onekoa eta ikasia zenez, apeza eta jaun kalonjea, bere burua elite baten (elizgizon, jende ikasi, euskaldun etxe zaharretako noblezia) partaidetzat zeukan, eta alderdi baten (*xuriak* zeritzatenen) partaidetzat ere. Euskal Herriaren izenean mintzo zen, “egiazko euskaldunen” izenean, “euskalduntasunaren ohorea”ren izenean. Euskaldun izatea, euskara, Euskal Herria, euskal naziotasuna (“notre nationalité”) maite zituen baina kenka larrian zirela uste zuen eta **tonu epikoa** zerabilen.

Ideologiaz lege zaharrekoa edo tradizionalista zen: euskaldunek beren tradizio zaharrak fermuki atxiki zitzatela nahi zuen; arrotz lege, dotrina, moden kontra borroka ari zen, frantziar Estatuak sustatu uniformizazioaren kontra, “modernismoa” deitzen zuenaren kontra (bere alderdi guzietan: gimnasia...), horrek guziak euskaldunen eta euskararen desagertzea ekarriko zuelakoan. Ordea, Hegoaldeko Pizkunde giroak eta Donibane Lohitzuneko Euskal Bestek (1892, 1894, 1897) hats eman bide zioten borroka ideologiko eta politiko gaitzen egun haietan euskaldunen bereiztasuna eta beregaintasuna, bai eta batasuna (Zazpiak bat) oihukatzeke, ipar eta hego, neurtitzez bezala hitz lañoz ere, horregatik izan baita ongi hartua euskaldunen artean. Ohargarri da ere euskaldunen historiarekiko zuen interesa; horretan urrats bat egin du agian, hark historia zerbait euskaraz idaztean.

3. Zaldubik bere ideien ondorio praktikoak bilatzen zituen. Euskara gizartean erabili behar zela predikatu zuen bere mintzaldi eta artikuluetan; ezagun da euskararen gizarte egoeraz kezkatua zela, batik bat Iparraldekoaz. Jokamolde batzuk ere proposatu zituen (euskaldunak, elkar ezagutzeko, orratza, 1887; euskaldunen artean beti eskuaraz mintzatzea, eta, huts egitean, batak besteari

ohartaraztea keinu batez, edo erdarari euskaraz erantzunez). Eta gero, euskara maitetasunez erabili behar zela zioen; zer erranen zuen Zaldubik egungo errealitatea ikusi izan balu, nola hegoaldean euskara hutsean ikasten duten ikasle gehienek ez duten euskara erabiltzen euskaldunen artean, erdara nahiagoz? Neurri praktikoak bilatzen zituen halaber erreboteko jokia sustatzeratzerakoan, mutiko gaztei nola lagunt azaltzen zuelarik. Haize kontra ari zen, ordea.

4. Bere pentsamoldea labur eta biribil formulatu zuen koblakaria ez ezik, euskal bertso-neurkeraren teorikoa ere izan zen. Gainera, sailduen biziak ez ezik istorio eta jostatzeko liburuak ere behar zirela zioen.

Idazle oso landua izan zen, hitz neurtuz ez ezik lañoz ere (baita frantsesez, ene ustez, nahiz ez naizen aditua). Lapurteraz idatzi zuen eta idaztankera bere-berea du. Euskal literaturak haren prosa-idazlanak aintzat hartu beharko dituela uste dut.

Bibliografia

Adéma, Gratien (Zaldubi).1875. *1875an / Jubilau urthe Sainduan / Bazco biharamun eta hirugarrenean / Lourdesen eta Betharramen / Escual herritic pelegrin cirenen / orhoitzapena*. Baiona, Andre Lamaignere alharguntsa). 72 or..

Adéma, Gratien (Zaldubi). 1877. *Escualdun / Pelegrinaren / bidalzailea. Gr. Adéma aphezac egina*. Baiona, Andre Lamaignère alharguntsa. 178 or. + Appendice à l'usage de ceux qui ne sont pas initiés à la prononciation du dialecte basque employé dans ce livre, I-IX.

Adéma, Gratien (Zaldubi).1888. Luis Etxeberriri gutuna. E. Goihenetxeren artxiboan.

Adéma, Graten (Zaldubi). 1894. *Notice sur le jeu de Paume au Rebot, jeu national des Basques, le plus beau jeu du monde. Explication avec figures. Indispensable aux étrangers*. Baiona: Lasserre.

Adéma, Gratien (Zaldubi). 1899. *Art métrique basque*. Atalka argitaratua. *Eskualduna*, 1899.—Xabier Altzibarrek berrargitaratua, *Lapurdum*, III, 1998, 77-101.

Adéma, Gratien (Zaldubi). 2007. *Saindu batzuen biziaz*. Bilbo: Euskaltzaindia. Euskaltzainak bilduma. Henri Duhauk paratua.

Altzibar, Xabier. 1998. Ik. Adéma, Gratien.

Daranatz, J. B. 1908. “Le chanoine Adema”. 121-124.

Duhau, Henri. Ik. Adema, Gratien (Zaldubi). 2007.

Etxepare, Jean. 1910. *Buruxkak*.—1992. I. Arrigainen edizioa.

Touyarou-Phagaburu, Elena. 2007. Gracian Adema Zalduby (1828-1907). Eusko Jaurlaritza, Bidegileak.

Xarriton, P., 1985. “Gratien Adéma Zalduby-ren bizia eta lanak”. Mundaiz.

Xarriton, P. 1992. “J.B. Elissamburu eta Gratien Adema”, *Euskera* 1992-1, 55-63.

Inchauspe, Immanuel. 1894. *Maria Birjinaren hilabetia*. Paue: Vignancour.

Senperen, 2007ko abenduaren 20an

Xabier Altzibar